Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

SIVILIZATSION TRANSFORMATSIYA VA TARIXIY VORISIYLIKNING JADID TAFAKKURIDAGI FALSAFIY KONSEPTUALLASHUVI

Dildora Zafarovna Mirzaxamdamova*
FarDU Mustaqil tadqiqotchi
✉ mirzaxamdamova @84gmail.com

ANNOTATSIYA

Sivilizatsion transformatsiya va tarixiy vorisiylik jadid tafakkuri doirasida konseptual qiyoslanadi. Shakl, funksiya, talqin va keyingi xotira alohida o‘rganiladi. Saqlash bilan yangilanishning birga mavjudligi asoslanadi. Vorisiylikning to‘rt ko‘rinishi farqlanadi.

Kalit so‘zlar

jadid tafakkuri, sivilizatsiya, vorisiylik, transformatsiya, talqin, ijtimoiy xotira.

DOI: 10.5281/zenodo.23281924

KIRISH

Sivilizatsion transformatsiyani an’anadan uzilish, tarixiy vorisiylikni esa o‘zgarmaslik sifatida tasavvur qilish yangilanishning murakkabligini yashiradi. Bir ijtimoiy shakl saqlanib, uning vazifasi o‘zgarishi mumkin; yangi shakl esa eski ehtiyojga javob berishi mumkin. Jadid tafakkurini shu ikki imkoniyatni hisobga olgan holda o‘rganish tarixiy jarayonni oddiy «eski, yangi» qarama-qarshiligidan ajratadi. Maqola sivilizatsiya tushunchasini yopiq va bir xil madaniy mavjudot emas, aloqador amaliyotlar hamda ularning o‘zgarishlarini tahlil qilish darajasi sifatida qo‘llaydi.

Isroilov vorisiylik va innovatsion yondashuvning ijtimoiy-falsafiy masalalarini muhokama qiladi [1]. Rustamov yangi dramaturgiya tilidagi uslubiy qo‘shilish va me’yorlash jarayonlarini o‘rganadi [2]. Birinchi ish umumiy falsafiy savolni, ikkinchisi aniq madaniy ifoda qatlamini beradi. Dramaturgik tilning o‘zgarishi butun jamiyatning bir xil yo‘nalishda o‘zgarganiga dalil emas, lekin yangilik mavjud shakllar orqali ifodalanishi mumkinligini muhokama qilishga yordam beradi.

Tadqiqot maqsadi jadid yangilanishini tarixiy davomiylik va farqlanishning birgalikdagi munosabati sifatida konseptuallashtirishdir. Asosiy tezis, vorisiylikning mavjudligi yangilikni bekor qilmaydi, yangilikning mavjudligi esa avvalgi madaniyatni mazmunsiz qilmaydi. Qaysi element qanday saqlangan, qaysi ma’noda qayta talqin qilingan va nima chetda qolganini alohida ko‘rsatish talab etiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tahlil sakkizta zamonaviy tadqiqotga tayangan tarixiy-konseptual qiyosdan iborat. Tarixiy jarayon, uni eslash shakli va tadqiqotchining tasnifi alohida darajalar deb olindi. «Sivilizatsiya», «vorisiylik», «yangilanish» va «ijtimoiy xotira» tushunchalari o‘zaro almashtirilmadi. Maqsad katta tarixiy davrlarning to‘liq qiyosi emas, jadid merosini o‘rganishda ishlatiladigan umumlashtirishlarning chegarasini aniqlashdir.

Tekshiruv birligi uzatilayotgan amaliyot va uning funksiyasidir. Avval nima saqlangani, so‘ng uni kim va qanday sharoitda o‘zlashtirgani, keyin yangi vazifa paydo bo‘lgan-bo‘lmagani ko‘rib chiqildi. Bu tartib bar-

cha tarixiy o‘zgarish uchun bir xil bosqichlar ketma-ketligini buyurmaydi. «Madaniyat genomi» kabi biologik obrazlar literal mexanizm sifatida emas, tushuntirish imkoniyati va xavfi bo‘lgan metafora sifatida tahlil qilindi.

NATIJALAR

Suxanova jamoaviy xotirani ijtimoiy ong bilan aloqador holda talqin qiladi [3]. Kuznetsova ijtimoiy estafetalar nazariyasini amaliyotlarning uzatilishi va tushunilishi nuqtayi nazaridan muhokama qiladi [4]. Qiyosiy xulosa shuki, tarixiy davomiylik faqat tayyor ma’lumotning saqlanishidan iborat emas. Faoliyat usuli, muomala odati yoki bilimni o‘rgatish tartibi orqali ham davomiylik yuzaga kelishi mumkin. Shu bilan birga, takrorlanayotgan amal yangi sharoitda boshqa ma’no kasb etishi ehtimoli saqlanadi.

Birinchi natija shakliy va funksional davomiylikning farqlanishidir. Masalan, ma’rifiy matnda tanish axloqiy atama ishlatilishi uning ijtimoiy qo‘llanishi o‘zgarmaganini isbotlamaydi. Atama yangi auditoriya, yangi ta’lim shakli yoki ommaviy muhokama bilan bog‘langanda uning vazifasi qayta tashkil topishi mumkin. Bu fikriy tahlil har bir atama haqida oldindan hukm bermaydi. U tarixiy tadqiqotda aynan qaysi kontekst dalil bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi.

Papineau voqealarni vaqt ichida joylashtirishning narrativ asoslarini muhokama qiladi [5]. Pritchard tushunish, bevosita bilish va intellektual avtonomiya munosabatini tahlil qiladi [6]. Shu ikki yo‘nalish orqali tarixiy voqealarni ketma-ket sanash bilan ular orasidagi bog‘lanishni tushunish farqlanadi. Jadidchilikning keyingi jarayondan oldin yuz bergani uning har bir keyingi o‘zgarishning yetarli sababi bo‘lganini anglatmaydi. Sababiy da’vo alohida dalil talab qiladi.

Ikkinchi natija yangi shaklni begonalashuv bilan avtomatik tenglashtirmaslikdir. Madaniy vosita boshqa muhitdan o‘zlashtirilganda uning vazifasi mahalliy muammoga mos qayta belgilanishi mumkin. Biroq har qanday o‘zlashtirish muvaffaqiyatli yoki teng munosabat sharoitida kechgan deb olinmaydi. Tadqiqotchi tanlov imkoniyati, bosim, tarjima va ma’no o‘zgarishini alohida tekshirishi kerak. Shunda «G‘arb ta’siri» yoki «milliy an’ana» singari keng nomlar aniq tahlilning o‘rnini bosmaydi.

1-jadval. Vorisiylik va yangilanishning farqlangan ko‘rinishlari

Mezon yoki bo‘g‘in	Tahliliy savol	Taklif etiladigan amal	Talqin chegarasi
Shakliy saqlash	Qaysi ifoda davom etgan?	Atama va shaklni qiyoslash	Bir xil shakl bir xil vazifa emas
Qayta talqin	Mazmun qanday o‘zgargan?	Yangi auditoriya va maqsadni aniqlash	O‘zgarish to‘liq uzilish emas
Funksional o‘tkazish	Eski ehtiyoj qaysi shaklda davom etgan?	Amaliy vazifa va vositani farqlash	Yangi vosita begonalashuvni isbotlamaydi
Xotiraviy bog‘lash	Keyingi avlod qanday ildiz tanlagan?	Qabul qilinish tarixini tekshirish	O‘xshashlik uzluksiz ta’sir dalili emas

Danilov madaniyatni sivilizatsion rivojlanishning «genomi» metaforasi orqali izohlaydi [7]. Maqolada bu obraz ijtimoiy tajribaning davomiyligini muhokama qilish uchun olinadi, biologik irsiyat haqidagi da’vo sifatida emas. Inson madaniy ma’noni talqin qiladi, o‘zgartiradi va unga e’tiroz bildiradi. Shu sababli an’anani genetik kod kabi o‘zgarmas deb tasavvur qilish tashabbus, kelishmovchilik va tarjima imkoniyatlarini yashirishi mumkin.

Spannaus Qursaviy matnining jadidchilik tarixshunosligidagi o‘rnini qayta tekshiradi [8]. Bu tadqiqot tarixiy manbaning keyingi «boshlang‘ich nuqta» sifatida e’tirof etilishi bilan uning dastlabki kontekstini ajratish zaruratini kuchaytiradi. Jadid tafakkurining ildizlarini izlash bitta qadimgi matndan butun harakatni bevosita chiqarib olish bilan tugamaydi. Qabul qilish, qayta nashr, talqin va foydalanish tarixlari ham ko‘rib chiqilishi lozim.

Uchinchi natija vorisiylikning to‘rt ko‘rinishini ajratishdir: saqlash, qayta talqin qilish, funksiyani boshqa shaklga o‘tkazish va keyingi davr tomonidan uzluksizlik hikoyasini tuzish. Ular bir-birini inkor etmaydi, ammo turli dalillar bilan tekshiriladi. Ayniqsa, so‘nggi ko‘rinishda tarixiy o‘xshashlik bilan tarixiy bog‘lanish farqlanishi kerak. «Bugungi g‘oya o‘tmishda ham bor edi» deyish uning uzluksiz uzatilganini hali isbotlamaydi.

Vorisiylikni tekshirish uchun tanish atamaning yangi darslik yoki sahna matnida qo‘llanishini fikriy misol sifatida olaylik. So‘z saqlangan bo‘lsa-da, uning auditoriyasi, izohlanish usuli va amaliy vazifasi o‘zgargan bo‘lishi mumkin. Birinchi kuzatuv til davomiyligini, ikkinchisi esa funksional yangilanishni ko‘rsatadi. Ularni bir-birini rad etuvchi dalil

deb olish shart emas. Ammo aynan qanday o‘zgarish yuz berganini bilish uchun atamaning to‘liq konteksti va qabul qilinish tarixini tekshirish kerak.

Boshqa holatda keyingi avlod tarixiy shaxsni o‘zining dastlabki vakili sifatida tan oladi. Bunday e’tirof qadriyatlar yaqinligini ifodalashi mumkin, lekin uzluksiz ta’sir zanjirini hali isbotlamaydi. Xotiradagi vorisiylik bilan amaliyotning uzatilishi alohida tadqiq etiladi. Muallif bu farqni tarixiy o‘zlikni inkor qilish uchun emas, o‘zlikning qanday dalil va talqin orqali tuzilishini ochish uchun taklif qiladi. Shu tariqa qadrlash bilish o‘rnini egallamaydi.

Yakuniy tahliliy yozuvda «saqlandi», «o‘zgardi» va «keyin shunday talqin qilindi» degan da’volar alohida asoslanadi. Har biri uchun dalil turi turlicha bo‘lishi mumkin: matnning shakli, faoliyat haqidagi hujjat yoki qabul qilinish tarixi. Jadid tafakkurining sivilizatsion mazmunini shu izchil farqlash orqali o‘rganish yirik tarixiy tushunchalarni umumiy shior emas, tekshirishga ochiq tadqiqot savoliga aylantiradi.

MUHOKAMA

Vorisiylikni shu darajada farqlash tarixiy o‘zlikni parchalab yuboradi, degan e’tiroz bo‘lishi mumkin. Biroq o‘zlikning mazmuni barcha shakl o‘zgarmaganini isbotlashga bog‘liq emas. Aksincha, o‘zgarish sharoitida qaysi qadriyat nima uchun saqlanganini tushuntirish o‘zlikni yanada refleksiv qiladi. Tarixiy hurmat tayyor bir xillik emas, tanlangan davomiylik oldidagi mas’uliyat sifatida asoslanishi mumkin.

Yana bir xavf «transformatsiya» atamasining har qanday o‘zgarishga qo‘llanishidir. Yangi atama, darslik yoki sahna shakli paydo bo‘lishi katta sivilizatsion burilish haqida xulosa chiqarishga yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun tahlil darajasi ko‘rsatiladi: til, institut, kundalik amaliyot yoki umumiy qadriyat tartibi. Bir darajadagi dalil boshqa darajaga o‘tkazilganda qo‘shimcha asos talab qilinadi. Bu talab yirik tushunchalarni inkor etmaydi, ularning ishlatilishini aniqlashtiradi.

Keyingi tadqiqotda matnlar, darsliklar va ularning qabul qilinish tarixi o‘zaro solishtirilishi lozim. Ushbu maqola bunday katta tarixiy korpusni to‘liq qamrab olmagan. Taklif etilgan to‘rt ko‘rinish ham tayyor universal tarixiy qonun emas. Ular ma’rifiy yangilanishni eski dunyoning mutlaq inkori yoki avvalgi mazmunning o‘zgarmas takrori sifatida talqin qilishdan saqlaydigan metodologik vositalardir.

XULOSA

Jadid tafakkuridagi sivilizatsion yangilanish va vorisiylikni bir-biriga zid emas, turli darajalarda birga yuz berishi mumkin bo‘lgan munosabatlar sifatida o‘rganish taklif etildi. Shakl, funksiya, talqin va keyingi xotira farqlanganda tarixiy murakkablik saqlanadi. Madaniy «genom» biologik mexanizmga, vaqt ketma-ketligi esa avtomatik sababiyatga aylantirilmadi. Maqolaning nazariy hissasi saqlash, qayta talqin, funksional o‘tkazish va uzluksizlik hikoyasi mezonlaridir. Ular jadid merosini yopiq an’ana yoki bir yo‘nalishli modernizatsiya andozasiga keltirmasdan o‘rganishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Isroilov B. Vorisiylikka innovatsion yondashuvning ijtimoiy-falsafiy masalalari. Tamaddun nuri. 2025. 2(65). (p. 359–361). DOI: 10.69691/5zbsae59
2. Rustamov D. Sociopragmatic layer of the language of new dramaturgy: morphological indicators, style hybridity and the process of normalization. Tamaddun nuri. 2025. 9(72). (p. 374–376). DOI: 10.69691/3r2rhq23
3. Суханова М.И. Коллективная память как область общественного сознания. Вопросы философии. 2020. 7. (p. 25–29). DOI: 10.21146/0042-8744-2020-7-25-29
4. Кузнецова Н.И. Теория социальных эстафет М.А. Розова: пунктиры понимания. Вопросы философии. 2021. 3. (p. 146–160). DOI: 10.21146/0042-8744-2021-3-146-160
5. Papineau D. The Foundations of Narrative. Art, Mind, and Narrative: Themes from the Work of Peter Goldie. Oxford University Press. 2016. (p. 61–79). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198769736.003.0005
6. Pritchard D. Seeing It for Oneself: Perceptual Knowledge, Understanding, and Intellectual Autonomy. Episteme. 2016. 13(1). (p. 29–42).

   DOI: 10.1017/epi.2015.59

7. Данилов А.Н. Культура как геном цивилизационного развития. Вопросы философии. 2021. 3. (p. 215–222). DOI: 10.21146/0042-8744-2021-3-215-222
8. Spannaus N. The Ur-Text of Jadidism: Abū Naṣr Qūrṣāwī’s Irshād and the Historiography of Muslim Modernism in Russia. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 2016. 59(1–2). (p. 93–125). DOI: 10.1163/15685209-12341394